



ՀՀանրապետական մանկավարժահոգեբանական կենտրոն

«Հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների և ուսուցչի
օգնականների դասավանդման հմտությունների զարգացման
ապահովում» ծրագիր

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Դպրոց՝ «Արարատի մարզի Ոսկետափի Սարգիս
Հովհաննիսյանի անվան հիմնական դպրոց»
ՊՈԱԿ

Առարկա՝ Հայոց լեզու և Գրականություն

Թեմա՝ Տերյանի ստեղծագործությունների լեզվաոճական
առանձնահատկությունները

Վերապատրաստող, մենթոր՝ Կարինե Ավետիսյան

Ուսուցիչ՝ Սեդա Երայան

Երևան 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

- Ներածություն-----3
- Տերյանական լեզվի զարգացման փուլերը-----7
- Տերյանի լեզվական հայացքները-----9
- Տերյանի չափածոյի հնչյունական ոճավորումը-----13
- Եզրակացություն-----15
- Օգտագործված գրականության ցանկ-----17
- Հավելված-----18

Ներածություն



Եվ հնչում է որպես աղոթք

արքայական քո լեզուն...

Գեղարվեստական գրականության լեզուն՝ որպես համազգային լեզվի ոճական յուրահատուկ դրսևորում ու գրական լեզվի բարձրագույն ձև, բացառիկ դեր է կատարում լեզվի զարգացման ու մշակման գործում: Գեղարվեստական խոսքում են ծավալվում և արձագանք գտնում լեզվի զարգացման հիմնական միտումներն ու յուրահատկությունները: Ասել է թե՛ գեղարվեստական գրականության լեզուն և ժողովրդի ընդհանուր լեզվական մշակույթը մշտապես գտնվում են փոխներգործության վիճակում: Որպես խոսքի արվեստ՝ գեղարվեստական գրականությունն իր պատկերները ձևավորում և արտահայտում է լեզվի միջոցով՝ միաժամանակ նպաստելով նաև համաժողովրդական լեզվի արտահայտչական հնարավորությունների զարգացմանն ու կատարելագործմանը: Զարգանալով ժողովրդի գրական լեզվի հետ սերտ կապի մեջ՝ գեղարվեստական գրականության լեզուն հանդես է գալիս որպես «գրական լեզվի խտացված արտահայտություն», որն իր ինքնատիպությունը ստանում է նաև գրական լեզվից կատարվող շեղումների միջոցով: Ինչպես ոճագիտության մեջ է նշվում, «բավական յուրօրինակ ձևով է լուծվում լեզվական նորմայի խնդիրը գեղարվեստական գրականության մեջ: Մի կողմից մեծ գրողներն իրենց վարպետությամբ ու հեղինակությամբ նպաստում են նորմայի ստեղծմանը, իսկ մյուս կողմից հենց նրանք էլ խախտում են նորման, ստիպում նրան գտնվել համարյա չընդհատվող շարժման մեջ, ընդլայնում և ձևափոխում են այն»: Նշված հանգամանքով է պայմանավորված խոսքի մեծ վարպետների ազդեցության յուրահատկությունը լեզվի զարգացման գործում: Գրական լեզվի ցանկացած ուսումնասիրություն սկսվում է այդ լեզվով

ստեղծագործող տաղանդավոր գրողների լեզվական արվեստի բացահայտումից և կատարյալ չէ առանց այդ անհատների խոսքարվեստի ուսումնասիրության: Անվիճելի է, որ գրողի ստեղծագործության խոսքարվեստի ուսումնասիրությունը սերտորեն առնչվում է տվյալ ժամանակաշրջանի համաժողովրդական լեզվի և գեղարվեստական գրականության լեզվի օրինաչափություններին, անդրադառնում դրանց հիմնական առանձնահատկություններին, զարգացման ուղիներին և հեռանկարներին: Խոսքի առաջնակարգ վարպետների ստեղծագործություններն ուղենշում են ոչ միայն գրականության, այլև համաժողովրդական լեզվի զարգացման միտումները: Ինչպես նշում է Ս. Մելքոնյանը, գրողի գործածած լեզվամիջոցները «կարող են հետագայում դառնալ և հաճախ դառնում են գրական լեզվի սեփականություն: Դրանով գրողը նպաստում է գրական լեզվի հարստացմանը, արտահայտչական միջոցների կատարելագործմանը»: Բացի դրանից՝ որևէ ստեղծագործության գեղարվեստական արժեքը ճիշտ գնահատելու համար բավական չէ մանրամասն քննության առնել գրողի ապրած ժամանակաշրջանը, գրական ուղղությունը, որին հետևել է ստեղծագործողը, ստեղծագործության տեսակն ու ժանրը: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրության առարկա դարձնել գրողի լեզուն ու ոճը: «Գրողի ստեղծագործությունը, նրա հեղինակային անհատականությունը, նրա հերոսները, թեմաները, գաղափարներն ու կերպարները մարմնավորված են նրա լեզվում և նրանում ու նրա միջոցով կարող են ըմբռնվել: Գրողի ոճի, պոետիկայի, աշխարհայացքի հետազոտությունը անհնար է առանց նրա լեզվի մանրակրկիտ իմացության» ,– գրում է ռուս լեզվաբան Վ. Վինոգրադովը: Գրողի խոսքարվեստի ուսումնասիրությունը ներառում է գեղարվեստական ստեղծագործության լեզվի և ոճի ուսումնասիրություն: Լեզուն ու ոճը գրողի անհատականությունը դրսևորող, իրար հետ անբաժանելիորեն կապված երկու կարևոր գործոններ են: Լեզուն այն կարևոր միջոցն է, որի օգնությամբ գրողը ստեղծում է իր արվեստը՝ ներգործելով ընթերցողի վրա, իսկ ոճը գրական ստեղծագործություններում լեզվական միջոցների ամբողջական համակարգն է, նրա անհատական ու յուրօրինակ դրսևորումը: Ուսումնասիրել գրողի ստեղծագործությունների խոսքարվեստը նշանակում է ներկայացնել այն անհատականը, որը հատուկ է հեղինակին, ապա, ելակետ ունենալով գրական լեզուն, բացահայտել գրողի ոճի յուրահատկությունները:

Գրաքննադատական տարբեր հոդվածներում ու մենագրություններում հետազոտողների կողմից ուսումնասիրության են արժանացել Տերյանի չափածոյի լեզվի որոշ հարցեր, սակայն բանաստեղծի խոսքարվեստին նվիրված ամբողջական, համապարփակ աշխատություններ չկան, և ներկա մենագրությունը նման մի ուսումնասիրության համեստ փորձ է..., փորձ՝ բացահայտելու, թե ինչպես մաքրամաքուր հայերենը հորդեց Գանձայից Մոսկվա հասած, Լազարյան ճեմարանում ուսանած, հայրենիքի սահմաններից դուրս հայրենանվեր գործունեություն ծավալող, իր բանաստեղծական կարևոր քայլերն անող հանճարեղ գրողի պոեզիայում: Տերյանական լեզվամշակույթի բացահայտման գործում անգնահատելի է Ռ. Իշխանյանի դերը: Հեղինակն իր մի քանի հոդվածներում և «Տերյանի լեզվական արվեստը» դասախոսություն-գրքույկում անդրադարձել է բանաստեղծի լեզվի որոշ առանձնահատկությունների՝ հիմնականում քննության առարկա դարձնելով Տերյանի չափածոյի բառապաշարի ու բառօգտագործման առանձնահատկությունները, նախադասությունների, մակդիրների, փոխաբերությունների կիրառությունները: Նշված ուսումնասիրությունը՝ աննշան փոփոխություններով, հետագայում ընդգրկվել է հեղինակի «Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն» գրքում : Վերջինս հայ գրական լեզվի պատմությանը նվիրված մի ուշագրավ աշխատություն է, որը ներառում է շուրջ 250 տարվա բանաստեղծական խոսքի քննություն: Գնահատելով վերոհիշյալ մենագրությունների մեծարժեքությունը՝ հարկ է նկատել, որ Տերյանի խոսքարվեստի հարցեր քննող այդ աշխատություններն ու հոդվածներն ամբողջական պատկերացում չեն տալիս մեծ բանաստեղծի ստեղծագործական վիթխարի անհատականության, նրա լեզվի ու ոճի մասին: Հանգամանակից ուսումնասիրության չեն արժանացել Տերյանի չափածոյի հնչունական, բառապաշարային, ձևաբանական, շարահյուսական իրողությունների, պատկերավորման ու արտահայտչական միջոցների ոճական արժեքն ու առանձնահատկությունները: Այդ բացը հնարավոր չափով լրացնելու անհրաժեշտության գիտակցմամբ էլ ստեղծվել է սույն աշխատությունը: Տերյանական լեզուն չունի իր նմահմայքը խոսքի նուրբ դրսևորման մեջ է: Չարենցյան բնորոշմամբ «մեր գրական լեզվի զարգացման հիմնական տենդենցն իր մեջ կրող» բանաստեղծի լեզուն իսկապես գեղարվեստական է բոլոր

առումներով, ըստ Հ. Հարությունյանի՝ «հարուստ ու խիստ ազգային մտածողությամբ, մաքուր ու զոված»: Ըստ Ա. Իսահակյանի՝ «նա (Տերյանը – Մ. Հ.) թարմացրեց հայ պոեզիայի և՛ նյութը, և՛ լեզուն: Հայ բառերն ու ձևերը կենդանացրեց, արդիացրեց»: Տերյանը նորարար է նաև հայ տաղաչափական արվեստի պատմության մեջ: Նրա ստեղծագործություններում կիրառված կառուցվածքային բազմազան ձևերն ակտիվորեն մասնակցում են նաև գեղարվեստական ներդաշնակության ու երաժշտականության ստեղծմանը: Բացառիկ կատարելութունը հայ բանարվեստի պատմության մեջ: Այն գրական լեզվի փայլուն օրինակ է, որի յան հասցնելով հայկական վանկային ոտանավորի տեսակները՝ Տերյանը ազգային տաղաչափության մեջ սկիզբ դրեց վանկաշեշտային համակարգի զարգացմանը՝ իր կյանքի վերջին շրջանի գործերում դիմելով նաև համաշեշտ (տոնիկական) ոտանավորի ձևերին: Տերյանն անգնահատելի դեր կատարեց նաև չափածո խոսքի ռիթմի հարստացման բնագավառում: Բանաստեղծը «փրնտրեց հայ բանաստեղծության մեջ նոր ռիթմեր, բացառիկ խստորեն մոտեցավ հանգին»: Տերյանի ինքնատիպ լեզվամշակույթն ու անկրկնելի արվեստը կարևորում են բանաստեղծի չափածոյի խոսքարվեստի համակողմանի գիտական քննությունը, որն անհրաժեշտություն է և առնչվում է հայ լեզվաբանության ու ոճագիտության կարևոր հարցերին: «Չի կարելի պատկերացնել Տերյան, առանց հայոց լեզվի, քանի որ Տերյան նախ նշանակում է հայ բանաստեղծ, այսինքն՝ հայերեն ստեղծագործող: Բայց և չի կարելի պատկերացնել ժամանակակից հայոց լեզու առանց Տերյանի: Աշխարհաբարի (գուցե և առհասարակ հայոց լեզվի) պատմության մեջ չի եղել մեր լեզվի մի ուրիշ ավելի խոշոր բարենորոգիչ-բանաստեղծ, քան Տերյանը», – իրավա-ցիորեն նկատում է Ռ. Իշխանյանը:

ՏԵՐՅԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈԻԼԵՐԸ

Տերյանի ստեղծագործական կյանքը, ըստ լեզվի զարգացման, կարելի է բաժանել չորս փուլերի: Առաջին փուլը ներառում է բանաստեղծի գրական գործունեության սկզբնական շրջանը և տևում է մինչև 1908 թվականը՝ «Մթնշաղի անուրջներ» ժողովածուի հրատարակությունը: «Նրա (Տերյանի – Մ. Հ.) ստեղծագործության առաջին շրջանը սկսվել է 1903-ին (այդ տարի են գրվել նրա երկու լավագույն

բանաստեղծությունները՝ «Էլեգիան» և «Անծանոթ աղջկան»), այդ շրջանը շարունակվել է հեղափոխության նախօրյակի ու վերելքի տարիներին և հասել ռեակցիայի առաջին տարվան»,– գրում է Վ. Պարտիզունին՝ հակադրվելով այն տեսակետին, թե Տերյանի ստեղծագործության սկզբնական շրջանը համընկնում է «ծանր ռեակցիայի» տարիներին: Ունենք Ա. Իսահակյանի հայտնի վկայությունը, ըստ որի՝ Տերյանը 1906 թվականին Թիֆլիսում կարդացել է «Նյուրա» («Արյուն») խորագիրը կրող բանաստեղծությունների շարքից մի քանի ստեղծագործություններ: «Բնավ չհավանեցի,– գրում է Ա. Իսահակյանը,– դժգույն բաներ էին, մեծ մասով իմ ոտանավորների, Թումանյանի և ուրիշների նմանություններ»: Միևնույն ժամանակ հիմք ընդունելով բանաստեղծի ընկերոջ՝ Պողոս Մակինցյանի կատարած թվագրումները՝ կարելի է համոզված պնդել, որ դեռևս 1903-1904 թվականներին արդեն ունենք զուտ տերյանական բնորոշ խոսքով գրված բանաստեղծություններ՝ «Հրաժեշտ», «Էլեգիա», «Անծանոթ աղջկան» և այլն: Ահա նշված հանգամանքն էլ հիմք է տալիս Իշխանյանին իրավացիորեն ենթադրելու, որ «մինչև 1908 թվականը կամ համենայն դեպս մինչև 1906-ը Տերյանը, եթե կարելի է ասել, զուգահեռագիր է եղել»: 1908 թվականին լույս տեսավ Վահան Տերյանի բանաստեղծությունների անդրանիկ գրքույկը՝ «Մթնշաղի անուրջներ» ժողովածուն: Մթնոլորտը գրաված տերյանականությունն ընդգրկում էր և՛ «Մթնշաղի անուրջների» սրամաղրությունները, և՛ դրանք արտահայտող լեզվաարտահայտչամիջոցները՝ նորաբնույթ փոխաբերություններ, օքսիմորոնային ինքնատիպ կապակցությունների, համեմատությունների, բառակրկնությունների, խոսքին բանաստեղծականություն հաղորդող միակազմ նախադասությունների մեծ քանակ, բառերի սովորական շարադասությունը շրջուն դարձնելու հակում, հնչյունների յուրօրինակ ոճավորում և այլն: Նախատերյանական լեզվի մի շարք հատկանիշներ՝ -Շ լծորդության բայերի ըղձականի (ինչպես նաև պայմանականի, հարկադրականի) եզակի երրորդ դեմքը -է դիմանիշով կազմելը, պայմանական եղանակի ժխտական ձևերում դերբայական -չ վերջնամասնիկի առկայությունը, գրաբարյան, ժողովրդախոսակցական ու բարբառային մի շարք բառերի ու բառաձևերի գործածությունները և այլն, արտահայտվեցին նաև բանաստեղծի լեզվում: Տերյանի լեզվի զարգացման երկրորդ փուլը (1909-1912 թթ.) եղավ բանաստեղծի արվեստի գեղարվեստական հասունացման կարևորագույն շրջանը, որի լավագույն վկայությունը 1912 թվականին հրատարակված «Բանաստեղծությունների»

առաջին հատորն էր: Վերջինս, բացի «Մթնշաղի անուրջներ» ժողովածուի վերամշակված ու լրացված տարբերակից, ընդգրկում էր նաև «Գիշեր և հուշեր», «Ոսկի հեքիաթ» և «Վերա դարձ» բանաստեղծական շարքերը: «1910-ական թթ., հատկապես «Բանաստեղծություններ» (1912) ժողովածուից հետո,– գրում է Դ. Գասպարյանը,– Տերյանի պոեզիայում խորհրդապաշտության հետքերը գնալով նվազում են՝ տեղը զիջելով իրապաշտական ընկալումների: Դրա արտահայտությունն են «Երկիր Նաիրի» շարքը և այլ բնույթի բազմաթիվ ստեղծագործություններ»: 1910-ական թվականների տերյանական պոեզիայի նոր աստիճանը դրսևորվեց նաև բանաստեղծի լեզվի զարգացման երրորդ փուլում: 1913 թվականից սկսվեց բանաստեղծի կյանքի ու ստեղծագործական գործունեության հաջորդ՝ պետերբուրգյան շրջանը: Թեմատիկ, ժանրային, տաղաչափական ու լեզվաոճական նոր հնարավորությունների որոնման արդյունք էին «Կատվի դրախտ», «Երկիր Նաիրի», «Ոսկե շղթա» շարքերում զետեղված բազմաթիվ ստեղծագործություններ: Լեզվական որոնումներով ուշագրավ է նաև Տերյանի ստեղծագործական ուղու վերջին՝ հոկտեմբերյան փուլը (1918-1919 թթ.): Բանաստեղծը հեղափոխական շրջանի տրա մադրություններն արտացոլող տողերով, հրապարակախոսական մի շարք հոդվածներով տվեց իր անցած ուղու յուրօրինակ գնահատականը: Ընդամենը 10-15 տարի ստեղծագործեց Տերյանը, բայց, ինչպես Գ. Էմինն է գրում, «...այդ 10-15 տարում ավելի քան հիսուն տարով առաջ մղեց հայ պոեզիան՝ աշխարհագրացումով ու գրական կուլտուրայով այն հասցնելով դարի ամենից առաջավոր մակարդակին»: Ի տարբերություն հայ բանարվեստի մյուս խոշորագույն ներկայացուցիչների, որոնց կյանքի նույնիսկ կարճ հատվածներում էլ որոշակիորեն գծագրվում են նրանց ստեղծագործական ուղու տարբեր փուլերը, Տերյանի չափածոն այս տեսանկյունից իր ամբողջության մեջ մնում է միասնական: Բանաստեղծի խոսքարվեստի հանգամանակից քննությունը ցույց է տալիս, որ «Մթնշաղի անուրջներին» բնորոշ լեզվաոճական գլխավոր հատկանիշները հիմնականում պահպանվեցին նաև Տերյանի հետագա ստեղծագործություններում: Այսպիսով՝ վիթխարի են Տերյանի բերած նորությունները հայ բանարվեստի բոլոր ասպարեզներում, բայց բանաստեղծի վճռորոշ քայլը արևելահայ չափածոյի լեզվի զարգացման ուղիներում գրական խոսքի յուրօրինակ բանաստեղծականացումն էր, լեզվական նոր որակի

հայտնաբերումը և արևելահայ գրական լեզվի մշակման ու զարգացման ուղիների կատարելագործումը:

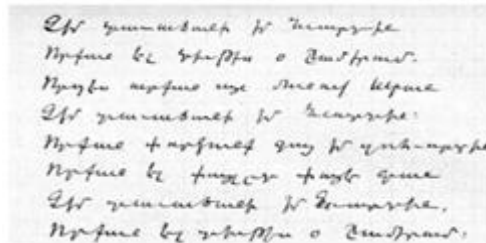
ՏԵՐՅԱՆԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Հայ գրական լեզվի հարցերը մշտապես մտահոգել են Վահան Տերյանին: Բանաստեղծի տեսակետները լեզվական հարցերի վերաբերյալ արտահայտված են հոդվածներում («Հոգևոր Հայաստան», «Ալեքսանդր Ծատուրյան», «Անունը կա, ամանումը չկա», «Արջի ծառայություն», «Մի բացատրություն»), նամակներում և Հովհաննես Հովհաննիսյանի ու հայ բանաստեղծության լեզվի հարցերին նվիրված երկու զեկուցումներում* , ինչպես նաև 1914 թվականին կարդացած «Հայ գրականության գալիք օրը» հայտնի զեկուցման մեջ: Լեզվի վերաբերյալ բանաստեղծի տեսակետները ներառում են հարցերի հետևյալ շրջանակը. ա) գրական լեզվի դերը, գործածության ոլորտներն ու մշակման ուղիները, բ) լեզվի «կենտրոնացման» հարցը, այսինքն՝ գրական լեզուն գործածելի դարձնելու և կանոնավորելու խնդիրը, գ) օտարախոսության հաղթահարումը՝ որպես լեզվի զարգացման կարևոր գործոն, դ) բանաստեղծի դիրքորոշումը փոխառությունների վերաբերյալ: Հարկ է նկատել, որ Մոսկվայում, ապա Պետերբուրգում ուսանելիս Տերյանն այդպես էլ չի համակերպվել լեզվաբան-գիտնականի աշխատանքին: Մի շարք նամակներից տեղեկանում ենք, որ բանաստեղծը հաճախ գիտական լեզվաբանությամբ զբաղվել է առավելապես ստիպողաբար՝ հաճախ դժգոհելով, որ այդ աշխատանքն իրեն խանգարում է ստեղծագործել. «Հոգիս ծայրեծայր լիքն է պոեզիայով, և այլևս չեմ կարող և, որ գլխավորն է, չեմ ուզում ինքս ինձ զսպել զանազան «հնչյունաբանությունների», «քերականությունների» և այլ անմիտ բաների համար»: Ապա գրում է. «...Ես պաշտոնական գիտության այս զարշահոտ մթնոլորտում (ինչը կարող է զարշելի և նողկալի լինել) բորբոսնել եմ և քիչ է մնացել, որ շնչահեղձ լինեմ»: Բանասիրություն ուսանելու տարիներին Տերյանի սիրելի առարկան գրաբարն էր, որի ուսումնասիրությամբ բանաստեղծը զբաղվել է 1913 թվականի վերջերից Պետերբուրգում: Գրաբարին տրված «արքայական լեզու» բնորոշումը գտնում ենք ոչ միայն «Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես...» ստեղծագործության մեջ, այլև իր կնոջը գրաբար սովորեցնելու մասին 1913 թվականին Կ. Կուսիկյանին, Անթառամ Միսկարյանին հասցեագրված նամակներում. «Դեռ նրան էլ պիտի սովորեցնեմ անպատճառ Նաիրի երկրի

արքայական լեզուն»: Եվ ի՞նչ է ստացվում: Արաբերենի և այլ պարապմունքներից դժգոհող քանաստեղծը խոստովանում է, որ մայրենի լեզվի դասերը մեծագույն հաճույք են իր համար. «Հայերեն սովորել ես ուզում եմ հոգովսրտով...»: Այսպիսով՝ Տերյանի մտորումներում լեզուն դիտարկվում է երկու տեսանկյունից՝ նախ որպես հաղորդակցության միջոց, ազգային կամ մայրենի լեզու, տերյանական բնորոշմամբ՝ «Հոգևոր Հայաստանի» հիմք, «մարդկանց միացնող ամենագորեղ զենքը», ապա՝ գրականության ստեղծման միջոց, գրական-գեղարվեստական լեզու, որով հնարավոր է արտահայտել համամարդկային գաղափարներ և հույզեր՝ բարձր մշակման հասցնելով և զարգացնելով այն: Տերյանը, տարբերակելով ազգային և գրական լեզուն, գեղարվեստական գրականության լեզուն և գիտության լեզուն, ազգային լեզվի զարգացումը անմիջականորեն խարսխում է գեղարվեստական գրականության լեզվի մշակմանն ու զարգացմանը: Եթե համեմատենք Տերյանի քանաստեղծությունների և նամակների լեզուն, ակնհայտորեն կարձանագրենք լեզվաոճական տարբերություններ: Մաքրամաքուր հայերենը, որը հորդում է տերյանական տողերում, բնորոշ չէ նամակների լեզվին: Ճեմարանական և այլ միջավայրերում հայերենը շատ չէր հնչում: Ինչպե՞ս կարողացավ այդ դեպքում Տերյանը հասնել քանաստեղծական լեզվի զարգացման այդպիսի մակարդակի: Այդ առումով վճռորոշ դեր ունեն տաղաչափությունը և քանաստեղծական արվեստն առհասարակ: Տերյանը ստեղծագործություն սկզբնական շրջանում հայ տաղաչափության պատմության մեջ սիմվոլիզմի ազդեցությամբ ձևավորեց և զարգացրեց քանաստեղծության կառուցվածքային բազմազան ձևեր ու համակարգեր: Տերյանն ամենից առաջ մտահոգվել է հայ գրականության գալիք օրով, ուղիներ փնտրել գրական լեզվի զարգացման ու «վերելքի» համար: Ըստ քանաստեղծի՝ գրականության զարգացումը պայմանավորված է ոչ միայն համամարդկային գաղափարների ու հույզերի արտացոլմամբ, այլև բարձր մշակման հասած գրական լեզվով: Նա ազգային լեզվի դերն ու նրա մշակման ուղին համարել է գրականության զարգացման բոլոր գործոններից ամենակարևորը, քանի որ լեզուն ազգային մշակույթի ամենագորեղ գործոնն է: Տերյանը համոզված է, որ «լեզուն ժողովրդի հոգու, բնավորության արտահայտիչն է» նաև «կուլտուրայի ամենագորեղ մղիչն է, մարդու ամենահավատարիմ ու անդավաճան մխիթարիչն ու սփոփիչը անխոս բնության, անբարբառ տիեզերքի առջև»: Որոշակի տարբերակում մտցնելով գրական

լեզու, գեղարվեստական գրականության լեզու, գիտության լեզու, բարբառ և այլ անվանումների ու հասկացությունների միջև՝ բանաստեղծը տարորոշում է հայ գեղարվեստական գրականության արևելյան ճյուղի լեզվական մշակույթի երկու հիմնական ուղղությունները. «Մյուս կողմից մեր ռուսահայ կամ արևելյան լեզուն առաջ է գնացել երկու շավղով, երկու ճյուղավորությամբ՝ մի կողմից դա այն լեզուն է, որ դարձել է մեր մամուլի այժմյան լեզուն, այլ խոսքով՝ մեր գրական լեզուն, մյուս կողմից՝ այն լեզուն, որ գործածել են Աբովյանը, և հետո Պռոշյանը, Աղայանը և Թումանյանը»: Տերյանի կյանքից հայտնի են նաև ուրիշ դրվագներ, երբ նա բարոյական անկում է համարում ազգային լեզուն չկիրառելը: Հիշենք նաև այն հայտնի դեպքը, որ առիթ դարձավ «Չեմ դավաճանի իմ Նվարդին» ութնյակի գրությանը, որում Արայի կնոջ՝ Նվարդի կերպարը խորհրդանշում է հայոց լեզուն: Ըստ Չարենցի՝ Տերյանի լեզուն զուրկ էր լեզվի ազգային ձևից, բայց կենտրոնաձիգ լեզու էր, դրա համար էլ արտացոլեց մեր «լեզվի զարգացման հիմնական տենդենցները»: Որպես այդ լեզուն «բացասական նիվելիրովկայից» ազատագրելու ուղի Չարենցը նշում էր մեր լեզվում «ազգային ձև տվող հատկանշական տարրերի»՝ ժողովրդական մտածողությանը հատուկ լեզվական միջոցների կիրառումը: Վերջինս արևելահայ չափածոյի լեզվի զարգացման երրորդ փուլի հիմնադիր համարում էր ոչ թե իրեն կամ Իսահակյանին, այլ Տերյանին. «1857 թ. ուսանող Ռ. Պատկանյանը – Գամառ Քաթիպան հրատարակել է իր «Ազգային երգարան» անունով բանաստեղծությունների տետրակն ու նրանով սկիզբ դրել առաջին շրջանի բանաստեղծության: Նրանից երեսուն տարի հետո, 1887 թվականին ուսանող Հ. Հովհաննիսյանը հրատարակեց իր բանաստեղծությունների առաջին գիրքը ու սկիզբն առավ երկրորդ շրջանի բանաստեղծությունը: Հովհաննիսյանից երեսուն տարի հետո էլ, 1908 թվականին դարձյալ ուսանող Վ. Տերյանը հրատարակեց իր «Մթնշաղի անուրջները» ու առաջ եկավ երրորդ, նորագույն շրջանը»: Բանաստեղծի քնարերգության՝ իբրև իր ժամանակի գլխավոր ապրումների թարգմանի ըմբռնումն էր Թումանյանին թելադրում արևելահայ բանարվեստի պատմության մեջ տերյանական շրջանն առանձնացնել որպես նոր սկիզբ: Տերյանական լեզվի երևան գալով՝ լեզվամշակման ժողովրդական ուղղությունը «չմահացավ, իհարկե, բայց ...վճռվեց «ով ումի» հարցը. արևելահայոց բանաստեղծության մեջ, առհասարակ գեղարվեստական խոսքում վերջնական ու բացարձակ գերիշխանությունն անցավ զուտ գրական լեզվին»:

Տերյանի ստեղծագործության դիմագիծը բացահայտող կարևորագույն գործոններից մեկը նրա խոսքարվեստն է, բանաստղերի լեզվաոճական ինքնատիպությունը և այն, թե ինչ է բանաստեղծը վերցրել մայրենի լեզվից և ինչ է նրան տվել: Ահա թե ինչու Տերյանի չափածոյի լեզվի և ոճի քննությունը առաջին հերթին արժևորվել և կարևորել ենք հայերենի վրա տերյանական լեզվի ազդեցության, ներգործության աստիճանի բացահայտման տեսանկյունից:



ՏԵՐՅԱՆԻ ՉԱՓԱԾՈՅԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Լեզուն կուլտուրայի ամենաճշգրիտ և անսխալական նշանացույցն է:

Վ. Տերյան

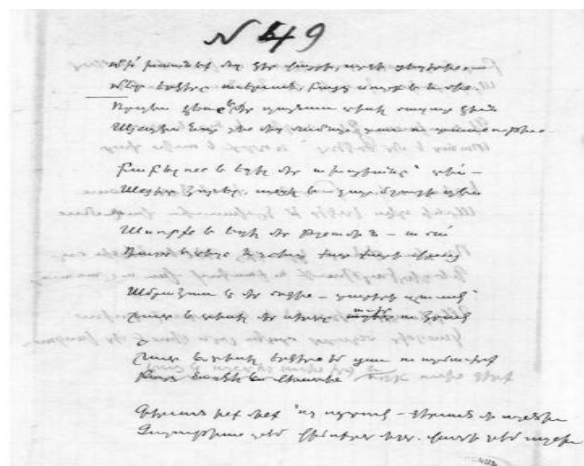
Անժխտելի է, որ գրողի գեղարվեստական խոսքի լեզվաոճական քննության հարցում կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում նրա բառապաշարի ուսումնասիրությունը: Բառապաշարը գեղարվեստական ստեղծագործության լեզվի հարստության ու գեղեցկության լավագույն չափանիշն է, իսկ բառը՝ այն հիմնարար տարրը, որն օժտված է իրականությունն արտասովոր ձևով պատկերելու բնույթով: Ասել է թե՛ բառն օժտված է երկակի էությամբ. մի կողմից գրական լեզվի միավոր է, մյուս կողմից՝ արվեստի հատկությունն ու ներգործման ուժ ունեցող ոճական իրակություն: Բառի և առանձին բառապաշարի ընտրությամբ ու գործածությամբ էլ պայմանավորված են գրողի ինքնատիպությունն ու վարպետությունը: Այս առումով բառապաշարային իրողությունների լեզվաոճական ուսումնասիրությունների համար առանձնակի հետաքրքրություն ունեն խոսքի մեծ վարպետների ստեղծագործությունները, որոնք ոչ միայն աչքի են ընկնում իրենց բովանդակային արժեքներով և լայն ժողովրդայնություն են վայելում, այլև ուղենշային դեր են կատարում գրական լեզվի զարգացման գործում:

Արևելահայ բանաստեղծության շուրջ 250 տարվա ժամանակահատվածն ավարտվեց Տերյանի խոսքարվեստի երևան գալով: «Մեր նոր լեզուն,– գրում է հայ բանաստեղծության լեզվի մեծագույն ռահվիրան,– այսպես կոչված ներկա գրական լեզուն, իբրև այդպիսին, ընդամենը գրեթե մի կեսդարյան կյանք ունի, որովհետև մինչ գրականության լեզու դառնալը նա չի ունեցել զարգացման մի կանոնավոր հուն...»: Բանաստեղծը գրական լեզվի արհեստականությունը հաղթահարելու համար չդիմեց պատկերավոր ու դարձվածային լեզվական միավորների հավելյալ օգտագործմանը, գրեց զուտ գրական լեզվով՝ առանց ժողովրդային խոսքի լրացուցիչ օգտագործման, Թումանյանի վկայակոչած «մեռած լեզվում», «չոր ու ցամաք» բառերի շարանում հայտնաբերեց ոճական լիցքով օժտված արտահայտչաձևեր, լեզվական նոր որակներ, պատկերավորություն հաղորդեց այդ լեզվին և բառերը հնչեցրեց անսպասելիորեն նուրբ երաժշտականությամբ: «Եվ այդ խստորեն գրական, բայց և «անկենդան, անոճ, չոր ու ցամաք», «աղքատ» լեզուն Տերյանի գրչի տակ հանկարծ կենդանացավ, դարձավ ոճավոր, հյուրեղ, հարուստ ու ճոխ և հրաշալիորեն արտահայտեց «մարդու հոգեկան երևույթներ» և ամենաբարձր գեղեցկություն»: Տերյանը չափածոյի բառապաշարի հարստացման մի յուրօրինակ ուղի ընտրեց, որը նրան տարավ նաև դեպի անհատական բառաստեղծում: «...Տերյանին հաջողվել է իր նրբահյուս նվագների համար ցուցիկ արվեստի բառեր կազմել, որոնցից յուրաքանչյուրը մի ամբողջ բանաստեղծություն է պատկերավորության, գունագեղության, բնության և կյանքի երևույթները արտափայլելու ուժով ու ճշմարիտ անկեղծությամբ»,– գրում է Վ. Առաքելյանը: Նույն հիմունքով ներկայացված են նաև բանաստեղծի լեզվի ձևաբանական և շարահյուսական որոշ իրողություններ: Գրական հայերենի բառապաշարը ընդունված է ըստ գործածության բաժանել երկու խմբի՝ համագործածական կամ ընդհանուր գործածական և ոչ համագործածական կամ սահմանափակ գործածություն ունեցող բառեր, այլ անվանումով՝ գործուն և ոչ գործուն բառաշերտեր: Բառապաշարի երկրորդ խումբն ընդգրկում է մի քանի բառաշերտեր՝ ժողովրդախոսակցական, բարբառային բառեր, հնաբանություններ, նորաբանություններ, փոխառություններ և օտարաբանություններ: Առաջնորդվելով բառապաշարի դասակարգման իմաստային-ոճաբանական, գործնական մոտեցմամբ՝ փորձել ենք բացահայտել Տերյանի չափածոյի լեզվի բառապաշարային իրողությունների ոճական առանձնահատկություններն ու

բառօգտագործման օրինաչափությունները: Բառապաշարի ու սուսնասիրության ժամանակ հաշվի ենք առել բառի ոճական բովանդակությունը պայմանավորող հատկությունները՝ բառի ձևը, իմաստը և կիրառության ոլորտը, քանի որ բառաշերտերի ուսումնասիրությունը կատարվում է ամենից առաջ նրանցից յուրաքանչյուրի ոճական երանգը բացահայտելու ուղղությամբ: Տերյանն իր ինքնատիպ խոսքարվեստով հարստացրել ու ընդլայնել է հայ գրական լեզվի բառապաշարի և՛ իմաստային, և՛ ոճական ընդգրկումը: Յուրաքանչյուր բառ տերյանական լեզվում հանդես է գալիս ներգործման մեծ ուժով, ոճական ինքնատիպ արժեքով:

Համագործածական, նորաստեղծ, նույնիսկ ժողովրդախոսակցական, բարբառային ու օտար բառերը բանաստեղծի խոսքարվեստում հոգեվիճակի, տրամադրության, հույզի և ապրումի արտացոլման յուրօրինակ միջոցներն են:

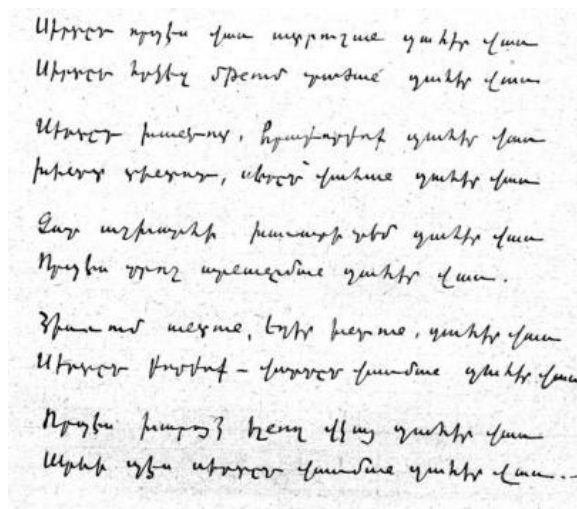
Դժվար է հայ գրականության մեջ ցույց տալ մի այլ բանաստեղծություն, որում հայ ժողովրդի անցած ուղին այնպես խորապես իմաստավորված ու գնահատված լինի, ինչպես Տերյանի «Մի՛ խառնեք մեզ ձեր վայրի, արջի ցեղերին...» ստեղծագործության մեջ:



ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Տերյանի չափածոյի լեզվի և ոճի քննությունը լեզվական ուշագրավ իրողություններ է բացահայտում: Բանաստեղծի խոսքարվեստում ոճական ինքնատիպությամբ և այլ հատկանիշներով են առանձնանում հնչունական, բառապաշարային, քերականական բազմաթիվ իրողություններ, նաև պատկերավորման համակարգը: Բանաստեղծի ստեղծագործությունների լեզվում հղկվում են և գործածությունից դուրս գալիս նախատերյանական լեզվի վերապրուկային բազմաթիվ տարրեր, արտացոլվում են բառային ու քերականական տեղաշարժերը, նոր շունչ է ստանում բառաստեղծությունը: Բանաստեղծի չափածո խոսքը հատկանշվում է բացառիկ երաժշտականությամբ ու բարեհնչությամբ, որոնք պայմանավորված են նմանահունչ բառերի, առձայնույթի ու բաղաձայնույթի հմուտ ու նպատակային կիրառությամբ: Չափածոյի հնչունական հարստությանը հատուկ նշանակություն տվող բանաստեղծն իր անգերազանցելի տեղն ունի հնչունային ոճագիտության բնագավառում: Տերյանը բանաստեղծական արվեստ ներմուծեց հնչունական շատ հատկանիշներ, նպատակային դարձրեց հնչունների ոճական-արտահայտչական զանազան կիրառություններ, առձայնույթն ու բաղաձայնույթը դարձրեց գեղարվեստական պատկերի կերտման կարևոր բաղադրիչ, ընդլայնեց բաղաձայնների ոճավորման ոլորտը: Եթե անցյալում բաղաձայնույթի գործածությունը բնության երևույթների ձայնային տպավորություն ստեղծելու ձգտմամբ էր պայմանավորված, ապա տերյանական լեզվում այն առավելապես մարդկային հոգեվիճակի ու վերաբերմունքի արտացոլման գեղարվեստական հնարանք է: Լեզվական նշված իրողությունները պայմանավորված էին և՛ գրական ավանդությամբ, և՛ հայոց լեզվի առանձնահատկություններով, և՛ Տերյանի լեզվամտածողությամբ: Տերյանը հմտորեն օգտվել է հայ գրական լեզվի բառապաշարի ոճական տարբեր շերտերից, բառերի իմաստային ու կիրառական բազմազան հնարավորություններից: Բանաստեղծի խոսքարվեստի ինքնատիպությունը պայմանավորող գործոններից մեկն էլ բառընտրության արվեստն է, որն ակնհայտորեն արտացոլված է համագործածական բառերի իմաստային ոճական յուրահատուկ կիրառություններում: Տերյանի մեծությունը

չափվում է նրա թողած գրական ազդեցության շառավիղներով ու շրջանակներով: Դժվար է ցույց տալ մի ուրիշ բանաստեղծի, որը Տերյանի նման ներգործած լինի 20-րդ դարի մեր պոեզիայի և նրա լեզվի զարգացման ընթացքի վրա: Բանաստեղծը հայ գեղարվեստական մտքի պատմության մեջ այն եզակի դեմքերից է, որը ստեղծեց գրական դպրոց և դարձավ այդ դպրոցի հիմնադիրը: Տերյանը ճառագեց հայ գրականության երկնակամարում և իր լուսաշող արվեստի կենսատու ճառագայթներով բացառիկ ուժ ու հմայք հաղորդեց մեր լեզվին, ձևավորեց ժամանակի մտածողությունը, ոճավորեց իր ժամանակը՝ դառնալով դարի սիմվոլը: «Ամեն եկող սերունդ,– գրում է Գ. Էմինը,– ո՛չ միայն նորանոր մտքեր ու զգացումներ է հայտնաբերում Տերյանի տողերում, այլև՝ ներդնում է նրանց մեջ իր սեփական հույզերն ու մտքերը, իր կենսափորձը, իր ժամանակի նորույթը՝ ստեղծելով իր սեփական, նախորդից ավելի հմայիչ ու մեծ Տերյանը...»: Ահա բանաստեղծի չափածոյի խոսքարվեստի նմանօրինակ մի ուսումնասիրություն, որը, առանց չափազանցու թյան, կարող է փաստել՝ Տերյանի լեզվամշակույթը ժամանակի գրական լեզվի հարստացման ամենաբարձր մակարդակն էր, բանաստեղծի չափածոն՝ մի հարուստ ու անսպառ շտեմարան, որի լեզվական փաստերի հիման վրա կարելի է բացահայտել ցանկացած օրինաչափություն:



ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աղայան Է., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, Եր. համալս. հրատ., 1984
- Եզեկյան Լ., Հայոց լեզվի ոճագիտություն (ուսում. ձեռնարկ), Երևան, Եր. համալս. հրատ., 2003
- Իշխանյան Ռ., Տերյանի լեզվական արվեստը (դասախոսություն), մաս Ա, Երևան, Եր. համալս. հրատ.
- Մերի Վազգենի Հովհաննիսյան «Վահան Տերյանի չափածոյի լեզուն և ոճը» Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019



Վահան Տեր-Գրիգորյանը՝ Լազարյան ճեմարանի աշակերտ (1899 թ.)

«1899 թ. աշնանը տեր Սուքիասը տանում է իր կրտսեր զավակին Մոսկվա: Վահանը ենթարկվում է քննության և ընդունվում Լազարյան ճեմարանի երրորդ դասարանը: Լազարյան ճեմարանում այդ պահին ուսանում էր մոտավորապես 400 սան, որոնցից գրեթե կեսը գիշերօթիկ էին, կեսը՝ երթևեկ: Գիշերօթիկների մեծ մասը Անդրկովկասի հայ գյուղացիների զավակներ էին և ուսանում էին ձրի: Երթևեկները գլխավորապես մոսկվացիներ էին, որոնց թվում կային թե՛ տեղական, թե՛ Ռուսաստանի այլ հայ գաղութներից եկած սակավաթիվ հայեր... Այստեղ էլ գերիշխում էր ազգային դեմոկրատական տրամադրությունը: Այդ ուղղությամբ ներգործում էին աշակերտների վրա հայ ուսուցիչները և նրանց մեջ ամենից զորեղ կերպով՝ Կարապետ Կուսիկյանը... Կուսիկյանը կապվում էր բոլոր այն հայ աշակերտներին, որոնք ցուցադրում էին հետաքրքրություն դեպի մայրենի լեզուն ու գրականությունը, անգամ այն դեպքում, երբ նրանք իրեն անմիջապես չէին աշակերտում, ինչպես, օրինակ, Վահանը...»:

Պ. Մակինցյան, Դիմագծեր, «Մովեստական գրող», Երևան, 1980:



Վահան Տեքյանը Լազարյան ճեմարանում ուսանելու նախավերջին տարում (1905 թ.) «Լազարյան ճեմարանը Վահան Տեքյանի մտավոր դաստիարակության կենտրոնական վայրն է դառնում: Այդտեղ նա սովորում է ոչ միայն ռուսերեն, այլև հին ու նոր հայերեն: Չի կարելի ասել, թե հայերենի դասավանդությունը Լազարյան ճեմարանում բավարար բարձրության վրա է եղել: Այն պատանիները, որոնք ծագում էին ռուսախոս ընտանիքներից, Լազարյան ճեմարանում աշակերտելով երկար տարիներ՝ շատ աննշան բան էին սովորում: Բայց այն պատանիները, որոնք ծագում էին հայկական գավառներից, և որոնք գիտեին իրենց գյուղի հաճախ շատ պատկերավոր ու արտահայտիչ լեզուն, Լազարյան ճեմարանում կարողանում էին մշակվել և կատարելագործվել: Այդ շրջանում ճեմարանի հայոց լեզվի դասատուն էր Կարապետ Կուսիկյանը, որ չերքեզախոս ծագում ուներ, բայց որ տարիների աշխատանքի գնով կարողացել էր սովորել մեր լեզուն և որ գրում էր բավական կանոնավոր և սահուն հայերենով...»:

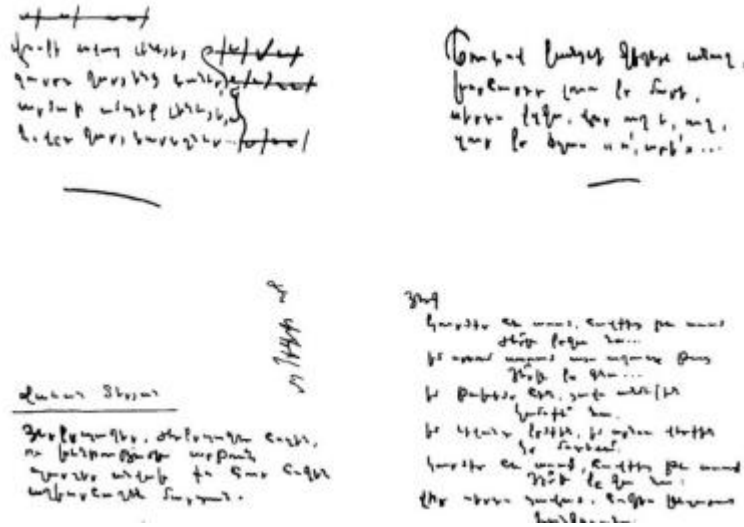
*Ս. Յակոբեան, Վահան Տէրեան: Գրական քննադատական վերլուծութիւն, Բերլին,
«Նոր մատենադարան № 6», 1923*



Վահան Տէրյանը առաջին կնոջ՝ Սուսանայի հետ

«Մոտավորապէս 1908 կամ 1909 թվականին Վահանն ամուսնացավ Ստավրոպոլ քաղաքից մի հայ օրիորդի՝ Շուշանիկի հետ (նկատի ունի Սուսանա Տէրյանին, օրիորդական ազգանունը՝ Պախալովա) Մոսկվայի Սուրբ Խաչ եկեղեցում: Մոսկվայի հայ ուսանողուհիներից էր, մի շատ համակրելի, թուխ դեմքով և սևորակ մազերով օրիորդ, շատ հմայիչ ու գեղեցիկ աչքերով: Նա մեծ ազդեցություն ուներ Վահանի վրա ու նվիրված էր նրան անսահման կերպով»: Արսէն ավ. քահ. Սիմոնյան, Հուշեր Վահան Տէրյանի և իր ընկերների մասին «Տէրյանն ու Սուսանան ծանոթացել են 1908-ին, ամուսնացել 1911-ին: Ունեցել են երկու երեխա (1916, 1917), երկուսն էլ չեն ապրել: Երբ Վահան Տէրյանը գտնվում է Բրեստ-Լիտովսկում, Սուսանան վերցնում է երկրորդ երեխային և Պետրոգրադից մեկնում ծնողների մոտ՝ Ստավրոպոլ (1918 թ. հունվար): Ապա ամուսնացել է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հետ: Վերջինիս զոհվելուց հետո ապրել է Թիֆլիսում: Մահացել է թոքախտից Դիլիջանում»:

Գևորգ Էսին-Տերյան, Վահան Տերյան. Անտիպ և անհայտ էջեր (Նամակներ, հոդվածներ, գրախոսություններ), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2014



Տերյանի ստեղծագործությունների չարենցյան արտագրություններից:

Ուշագրավ է, որ Տերյանի որոշ բանաստեղծությունների բնօրինակները չեն պահպանվել, փոխարենը մեզ են հասել Չարենցի՝ այդ ստեղծագործությունների արտագրությունները: «...Սեդանի վրա մի տետր կար, որից Չարենցը Պետհրատի փոքրիկ բլանկների վրա ոտանավորներ էր արտագրում: Հարցրի, թե ինչ է անում, և չե՞մ կարող օգնել: -Չէ՛: Քիչ հետո գլուխը բարձրացրեց: -Տերյան սիրո՞ւմ էս: Չսպասեց պատասխանիս: -Ինչպե՛ս կարելի է չսիրել,- ապա մատնանշեց իր արտագրությունը: Տերյան է, սիրելի՛ս, Տերյան: Ուզում եմ մի լավ հատոր պատրաստել: Սրանք նրա անտիպ ստիխներից են, չմշակված, մեծ մասամբ սևագրություն: Բայց տես՝ ինչպե՛ս է գրել...»:

Ռ. Զարյան, Հուշապատում, գ. 1, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1975

